

І. Л. Сердечна,
аспірант Хмельницького університету
управління та права

УДК 347.61/.64 (477)

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ЧЛЕНІВ СІМ'Ї ТА РОДИЧІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Досліджуються особливості становлення та розвитку особистих немайнових прав членів сім'ї та родичів на території українських земель. Автор вказує на те, що суб'єктами цих правовідносин виступають дід, баба та внуки, прадід, прабаба та правнуки, брати та сестри, мачуха, вітччм та падчерка, пасинок, фактичний вихователь та вихованець. Визначено, що особисті немайнові правовідносини між членами сім'ї та родичами, перш ніж сформувавшись у цілісну систему на рівні сучасного законодавства України, пройшли тисячолітню історію розвитку та удосконалення. Їх запровадження в правових актах на території українських земель відбувалося від встановлення заборони укладати шлюб між родичами та свояками до визначення на рівні правових актів спочатку майнових, а згодом і особистих немайнових правовідносин, що виникають між членами сім'ї та родичами.

Ключові слова: особисті немайнові права, члени сім'ї, родичі, виховання.

Главою 21 Сімейного кодексу України (надалі — СК України) врегульовані відносини між членами сім'ї та родичами. Її правовими нормами визначено особисті немайнові права та обов'язки, що виникають між такими суб'єктами сімейних правовідносин, як дід, баба та внуки, прадід, прабаба та правнуки, брати та сестри, мачуха, вітччм та падчерка, пасинок, фактичний вихователь та вихованець.

Впродовж тривалого історичного шляху вищевказані правовідносини сформувалися в цілісну систему на рівні сучасного українського сімейного законодавства. Однак така ситуація була не завжди, і слід зауважити, що знадобилися тисячоліття для того, щоб сьогодні законодавець містив цілий підрозділ, присвячений особистим немайновим правам членів сім'ї та родичів. У зв'язку з цим, викликає значний інтерес дослідження виникнення і становлення правового інституту особистих немайнових правовідносин між членами сім'ї та родичами на території українських земель, що дасть змогу не лише простежити виникнення та розвиток вищевказаних правовідносин, але й сформулювати висновки щодо їх місця в системі сімейного права та в подальшому дослідити їх юридичну природу.

Сімейні правовідносини між членами сім'ї досліджували такі науковці, як: М. В. Антокольська, В. А. Ватрас, Є. М. Ворожейкін, Я. Р. Веберс, В. С. Гопанчук, І. В. Жилінкова, Л. П. Короткова, Б. К. Левківський, Р. П. Мананкова, Г. К. Матвеев, Р. М. Мухамедова, О. М. Нечаєва, В. О. Рясенцев, Л. А. Савченко, З. В. Ромовська, Я. М. Шевченко та інші. Проте переважна більшість учених спрямувала свої наукові праці у площину правовідносин між подружжям, батьками та дітьми. Що ж стосується предмета нашого дослідження, то слід констатувати відсутність комплексних наукових праць, які були б присвячені саме відносинам, що виникають між дідом, бабою та внуками,

прадідом, прабабою та правнуками, братами та сестрами, мачухою, вітчимою та падчеркою, пасинком, фактичним вихователем та вихованцем.

Метою статті є дослідження особистих немайнових прав членів сім'ї та родичів на території українських земель у їх розвитку в різні історичні етапи, що дасть змогу з'ясувати не лише часові рамки виникнення системи особистих немайнових правовідносин між членами сім'ї та родичами, але й прослідкувати їх розвиток, вдосконалення та відображення в наукових дослідженнях, нормативних актах з давніх часів до сьогодення та проаналізувати процес закріплення правовідносин між членами сім'ї та родичами в сучасному законодавстві України.

Основними джерелами права в Україні–Русі були звичаєве право, договори Русі з Візантією, княже законодавство, “Руська правда” [1, с. 42]. Важливу роль для регулювання сімейно-шлюбних відносин відіграли церковні устава, оскільки саме нормами канонічного права регулювались важливі сфери суспільного життя. Основними документами, що регулювали сімейні правовідносини були, Статут Володимира “Про церковні суди” та Статут Ярослава. У цих документах правовідносини між членами сім'ї та родичами визначались у вигляді встановлення заборони до вступу у шлюб родичів, свояків та духовних родичів [2, с. 157, 180]. Стаття 15 Статуту князя Ярослава зазначає: “Аже ближний род поиметься ... их разлучити, а опитемию да примут”, тобто, як вказують деякі автори, під поняттям “ближний род” розуміють таких осіб, як племінник та тітка, племінниця та дядько, двоюрідні брат та сестра [2, с. 180]. У Просторовій редакції Статуту за зв'язок із сестрою, а також шлюб між близькими родичами каралися найвищою ставкою штрафу, а також несли епитимію (накладення на людину стягнення за її гріхи). Шлюб між близькими родичами оголошувався недійсним. Спорідненість між особами, які бажали вступити у шлюб, обраховувалась кількістю родичів по генеалогічній лінії від нареченого вгору до спільного предка і далі вниз до нареченої [2, с. 198]. Шлюб дозволявся між чотирьохюрідними братами та сестрами (7–8 коліно). Ми бачимо, що досліджувані правовідносини знаходились на початковому етапі свого формування.

Важливе значення для подальшого розвитку сімейного законодавства на території українських земель відіграли Литовські статuti 1526, 1566 та 1588 років, які були прийняті у Великому князівстві Литовському з метою систематизації правових норм і приведення їх в єдину систему. Звичайно, в ті часи не йшла мова про особисті немайнові правовідносини між членами сім'ї та родичами, однак ми спостерігаємо регулювання інших відносин, що виникають між ними. Статутом 1529 року регулювались майнові відносини між братами та сестрами, що вказувало на виокремлення цих суб'єктів (ст.ст. 28, 29). Важливу роль у житті дівчини, яка залишилась без батьків, відігравали брати та стрії (чоловіки батькових сестер), оскільки саме за їх волею вона виходила заміж, а у випадку непослуху залишалась без посагу (розділ 5, артикул 8 Литовські статuti 1566 та 1588 років) [3, с. 104; 4, с. 137]. Варто звернути увагу на те, що відповідно до змісту артикулів Статуту 1588 року з'ясовуємо, що під поняттям “родичі” в ті часи розуміли також батька та матір (розділ 5, артикули 8, 9) [5, с. 112–113]. Тому в цих правових документах відбувається поступове закріплення правовідносин між членами сім'ї та родичами, які поки що мають лише майновий характер.

Після приєднання України до Московської держави система законодавства зміцнюється та розвивається. Була проведена кодифікація, в результаті якої у 1734 році створено збірник “Права, за якими судиться малоросійський народ”, який як джерело заслуговує на особливу увагу. Збірником регулювались майнові правовідносини між родичами. На братів покладалась обов'язок у випадку смерті батька надати сестрі посаг (глава 10, артикул 12). Також брати та дядьки у випадку смерті батьків зобов'язані були утримувати дівчат і в належному віці віддати їх заміж (глава 10, артикул 15, пункт 1) [3, с. 522]. Ми вважаємо, що можливо говорити про особистий немайновий обов'язок брата, дядька віддати дівчину заміж.

З аналізу тексту з'ясуємо, що були врегульовані майнові відносини між свояками, а саме між свекрухою та невісткою (глава 10, артикул 17). Поряд із регулюванням майнових відносин спостерігаємо визначення обов'язку немайнового характеру.

Для запровадження на території українських земель загальноросійського законодавства Російською імперією на початку XIX ст. була розпочата кодифікація права. Джерела права різних частин України, що входили до складу Російської імперії мали певні відмінності. “Зібрання малоросійських прав” 1807 року стало кодифікованим збірником норм цивільного законодавства, що діяли на початку XIX ст. у Чернігівській та Полтавській губерніях. Окремою главою “Про шлюб” регулювались сімейні відносини, відповідно до цих норм встановлювалась заборона вступу у шлюб близьких родичів. Ми вважаємо важливим досягненням у розвитку інституту особистих немайнових правовідносин між членами сім'ї та родичами виділення окремої глави про споріднення, відповідно до якої визначають такі його види:

- природне походження від народження, від якого походить спадкування і опіка;
- походження від свояцтва; до свояцтва належать відносини між родичами подружжя, які виникають у результаті укладення шлюбу;
- кумівство, що виникає внаслідок хрещення і визначається як духовна близькість, яка виникає в результаті таємниці хрещення. Виділяють 9 підпунктів, що характеризують відносини духовного споріднення [3, с. 908].

Ми вважаємо цей збірник першим етапом становлення досліджуваних правовідносин, оскільки, крім виділення окремих видів споріднення у главі “Про споріднення”, також визначаються права та обов'язки між родичами за взаємним їх зв'язком, де встановлюється обов'язок старшого брата у випадку смерті батька утримувати молодших до досягнення ними повноліття.

У середині XIV ст. землі Галицько-Волинського князівства захопила Польща, у складі якої вони знаходились до 2-ї пол. XVIII ст. На територію західноукраїнських земель поступово стала поширюватись чинність австрійського права, а серед них — норми Австрійського кодексу 1811 року, який регулював важливі сфери суспільного життя і на території українських земель. Окремий розділ VII “Права осіб, що виникають із сімейних відносин; сім'я, споріднення, свояцтво” регулював сімейні відносини. Відповідно до його норм з'являється чітке формулювання поняття сім'я, споріднення та свояцтво. Відповідно до п. 40 Австрійського кодексу сім'я — це родоначальники зі всіма їх нисхідними, а зв'язок між цими особами називається спорідненням. Зв'язок між одним із подружжя і родичами іншого із подружжя, визначається як свояцтво. Визначено ступені споріднення. Під словом “батьки” розуміють, за загальним правилом, без визначення ступеню всіх родичів по висхідній лінії, а під словом “діти” — всіх родичів по нисхідній [3, с. 1031]. Тому Австрійський кодекс був важливим етапом формування правовідносин між членами сім'ї та родичами, зважаючи на те, що саме у ньому вперше були визначені такі поняття, як сім'я, споріднення та свояцтво.

Головним джерелом сімейного права на території українських земель було “Зібрання законів Російської імперії” 1832 року (видавництво 1914 р.), яке складалося з 15-ти томів, до яких увійшло чинне законодавство, систематизоване за галузями права, 10-й том містив норми цивільного права [6, с. 226]. Окремий розділ 2 під назвою “Про союз батьків і дітей і про союз родинний” регулював сімейні відносини. Відповідно до нього визначено правовідносини, що виникають не лише між батьками та дітьми, але і між родичами. Нормативний акт визначав виховання дітей для батьків не як право, а як обов'язок, поряд з обов'язком забезпечувати дитину харчуванням та одягом. Також до немайнових обов'язків батьків віднесено належне моральне виховання дітей (п.п. 172, 173) [7, с. 35]. Окрема глава (“Про союз родинний”), яка містить 16 пунктів, детально характеризує правовідносини між родичами. Важливим нововведенням цього документа є

визначення поняття роду як зв'язку усіх членів сім'ї чоловічої та жіночої статі від одного спільного родича (п. 196). Також вказано на те, що близькість споріднення визначається лініями та ступенями, які детально охарактеризовані нормами цієї глави. Отже, у “Зібранні законів Російської імперії” продовжено розвиток та удосконалення відносин між членами сім'ї та родичами.

У “Зібранні місцевих законів західних губерній” 1837 року, дія яких поширювалась того часу на Подільську, Волинську, Київську губернії, в Книзі 1 “Про права і обов'язки сімейні” було виокремлено главу “Про союзи родинні”, де частково регулювались відносини між родичами та вказувалося на те, що ступені кровного, духовного та цивільного споріднення і свояцтва, за яких шлюб дозволяється чи забороняється, визначається постановою церкви (§ 319) [7, с. 286].

Передбачались спеціальні норми щодо регулювання правовідносин між членами сім'ї та родичами і в проекті Цивільного уложення 1905 року, де цьому питанню присвячено 7 пунктів (п.п. 478–484), серед яких визначено поняття споріднення, розмежовано повнорідних та неповнорідних, а також єдинокровних та єдиноутробних братів, сестер, що зроблено вперше на рівні законодавства. Детально охарактеризовано лінії та ступені споріднення. Окремим положенням визначено поняття роду, під яким розуміють сукупність родичів, що походять за законним народженням від спільного родоначальника. До складу роду відносять також дітей узаконених, від наступних шлюбів батьків, тобто пасинка, падчерку. Детально охарактеризовано поняття свояки як родичі одного із подружжя стосовно родичів іншого із подружжя. Також визначалась близькість свояцтва за ступенем споріднення. У першому ступені перебували один із подружжя і батьки іншого із подружжя, в другому ступені — один із подружжя і брати, сестри іншого із подружжя, а також батьки кожного із подружжя; в четвертому ступені — брати і сестри кожного із подружжя (п. 484). Свояцтво, що встановлено шлюбом, залишається в силі і при припиненні чи розірванні шлюбу (п. 484). Визначено обов'язок щодо матеріального утримання родичів, у тому числі братів та сестер, які потребують матеріальної допомоги. Між висхідними та нисхідними родичами обов'язок щодо утримання виникає в порядку спадкування за законом після особи, яка потребує утримання.

У 1926 році було прийнято Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану. Окремою главою Кодексу врегульовані особисті немайнові права та обов'язки між батьками та дітьми. Між членами сім'ї та родичами встановлювались лише майнові права та обов'язки, які були визначені в главі 9 Кодексу “Майнові права і обов'язки осіб, які є родичами”, відповідно до якої аліментні відносини регулювались лише між двома групами осіб:

- 1) батьками та дітьми;
- 2) подружжям.

Однак таке вузьке розуміння складу сім'ї не відповідало належним чином умовам, що склалися між родичами та іншими членами сім'ї. Сімейні відносини (перш за все щодо взаємного утримання у випадку визнання особи недієздатною) не обмежувались відносинами лише між подружжям. Вони охоплювали значно більше коло осіб, а саме братів і сестер; внуків, діда та баби; вітчима (мачухи) та пасинка (падчерки); осіб, що прийняли чужих дітей на постійне виховання та утримання [8, с. 56].

Згодом Указом Президії Верховної Ради УРСР від 7 квітня 1951 р. № 2 майнові відносини врегульовані між:

1) вітчимою та мачухою щодо утримання неповнолітніх і недієздатних повнолітніх дітей у випадках, якщо батьки цих дітей померли чи по хворобі або з іншої причини не можуть їх утримувати (ст. 32⁴). Тобто саме в Кодексі 1926 року вперше передбачена можливість виховання дитини вітчимою та мачухою;

2) пасинком та падчеркою щодо утримання недієздатних, таких, що потребують допомоги вітчима чи мачухи, які утримували їх протягом останніх 10 років (ст. 32⁵);

3) братами та сестрами щодо утримання своїх неповнолітніх братів та сестер, які потребують допомоги, за умови, якщо батьки померли чи по хворобі або з іншої причини не можуть їх утримувати;

4) внуками щодо утримання недієздатних та таких, що потребують допомоги, діда та баби (у випадку, якщо дід або баба не можуть отримати утримання від своїх дітей та іншого з подружжя) (ст. 32⁷);

5) дідом або бабою та неповнолітніми або недієздатними повнолітніми внуками, що мають право на таке утримання, за умови, якщо батьки померли чи по хворобі або з іншої причини не можуть їх утримувати (32⁷).

Ст. 32¹¹ Кодексу встановлено, що особи, які взяли на виховання дітей, на постійне виховання та утримання, у випадку відмови від їх виховання зобов'язані сплачувати аліменти неповнолітнім чи таким, що потребують допомоги, недієздатним повнолітнім дітям, за умови, якщо батьки цих дітей померли чи по хворобі або з іншої причини не можуть їх утримувати, тобто визначено особисте немайнове право, що виникає між фактичним вихователем та вихованцем, і наслідки відмови від його здійснення. Щодо структури викладу статей при регулюванні майнових відносин, ми вважаємо доречним спочатку визначити майнові права та обов'язки братів, сестер, діда, баби, а потім уже мачухи, вітчима та інших.

У результаті подальшого розвитку сімейного законодавства був прийнятий Кодекс про шлюб та сім'ю Української РСР (далі — КпШС), затверджений Законом УРСР від 29 червня 1969 р., і набув чинності 1 січня 1970 р. Цим документом розпочався новий етап удосконалення радянського сімейного законодавства, що вирішує питання регулювання сімейних відносин. Главою 13 КпШС було врегульовано аліментні зобов'язання між іншими членами сім'ї та родичами, де встановлювалось, що обов'язок по утриманню неповнолітніх дітей якщо вони не мають батьків або якщо батьки з поважних причин не в змозі їх утримувати, може бути покладений на інших родичів — діда, бабу, брата, сестру, а також вітчима, мачуху дитини й на осіб, які постійно виховували дитину й утримували її як члена своєї сім'ї, надаючи їй систематичну матеріальну допомогу [9]. Те, що в Кодексі 1969 р. не були врегульовані немайнові відносини між іншими родичами, викликало численні незадоволення [10, с. 489], у результаті чого 28 січня 1991 р. Указом Президії Верховної ради УРСР “Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів Української РСР з питань, що стосуються жінок, сім'ї та дитинства” [11] Кодекс про шлюб та сім'ю було доповнено статтею 65¹ “Право діда і баби на спілкування з онуками”, відповідно до якої: “Дід і баба мають право спілкуватися зі своїми неповнолітніми онуками. У разі відмови батьків від надання діду чи бабі можливості спілкуватися з онуками органи опіки і піклування можуть зобов'язати батьків надавати діду і бабі побачення з онуками в порядку, встановленому цими органами, якщо такі побачення не перешкоджають нормальному вихованню дитини. У тих випадках, коли батьки не підкоряються рішенню органу опіки і піклування, дід і баба вправі звернутися за вирішенням спору до суду”.

Вперше особисті немайнові правовідносини між членами сім'ї та родичами на рівні законодавства врегульовані Кодексом 1969 року, однак цього було не достатньо, та цю ідею продовжено при наступному удосконаленні сімейного законодавства.

Наступним важливим етапом розвитку сімейного законодавства було прийняття Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 р., який набрав чинності 1 січня 2004 р. На відміну від Кодексу про шлюб та сім'ю Української РСР, особисті немайнові правовідносини між членами сім'ї та родичами у СК України врегульовані більш детально. Вони визначені окремою главою 21 Сімейного кодексу “Особисті немайнові права та обов'язки між членами сім'ї та родичами”, де розширено не

лише коло осіб, які віднесені до інших членів сім'ї та родичів, а й сфера відносин за їх участю за рахунок законодавчого регулювання особистих немайнових відносин між ними.

Отже, в результаті комплексного дослідження становлення та розвитку особистих немайнових прав між членами сім'ї та родичами можна зробити такі висновки:

1. Особисті немайнові правовідносини між членами сім'ї та родичами, перш ніж сформуватись у цілісну систему на рівні сучасного законодавства України, пройшли тисячолітню історію розвитку та удосконалення. Їх запровадження в правових актах на території українських земель відбувалося від встановлення заборони укладати шлюб між родичами та свояками до визначення на рівні правових актів спочатку майнових, а згодом і особистих немайнових правовідносин, що виникають між членами сім'ї та родичами.

2. Слід констатувати той факт, що до прийняття КпШС УРСР на українських землях мало місце лише фрагментарне правове регулювання особистих немайнових прав членів сім'ї та родичів. Саме у КпШС 1969 році статтею 65¹, по суті, вперше було законодавчо закріплено особисте немайнове право баби та діда на спілкування з онуками.

3. Сімейний кодекс України містить цілу систему особистих немайнових прав членів сім'ї та родичів у главі 21, що свідчить не лише про важливість правового регулювання цих відносин, але і про те, що в СК України врахована багатовічна історія українського законодавства в цій частині.

Список використаних джерел

1. Музиченко, П. П. Історія держави і права України [Текст] : навч. посіб. / П. П. Музиченко. — [6-те вид., перероб. та доп.]. — К. : Знання, 2007. — 471 с.
2. Российское законодательство X–XX веков [Текст] : в девяти томах / под общ. ред. О. И. Чистякова. — М. : Юрид. лит., 1984. — Том 1. Законодательство Древней Руси / отв. ред. В. Л. Янин. — 432 с.
3. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях [Текст] : [в 2-х т.] / Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. ; за ред. Р. О. Стефанчук, М. О. Стефанчук. — К. : Правова єдність, 2009. — Т. 1. — 1168 с.
4. Доунар, Т. І. Статут Вялікага княства Літоускага 1566 года [Текст] / Т. І. Доунар, У. М. Сатолін, Я. А. Юхо. — Мн. : Тэсей, 2003. — 352 с.
5. Статут Вялікага княства Літоускага 1588 [Текст] / пер. на бел. мову А. С. Шагун. — Мн. : Беларусь, 2002. — 207 с.
6. Захарченко, П. П. Історія держави і права України [Текст] : підручн. / П. П. Захарченко. — К. : Атіка, 2004. — 368 с.
7. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях [Текст] : [в 2-х т.] / Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. ; за ред. Р. О. Стефанчука, М. О. Стефанчука. — К. : Правова єдність, 2009. — Т. 2. — 1240 с.
8. Матвеев, Г. К. История семейно-брачного законодательства Украинской ССР [Текст] / Г. К. Матвеев. — К. : Изд-во КГУ, 1960. — 63 с.
9. Кодекс про шлюб та сім'ю України від 20.06.1969 р. № 2006–VII [Текст] // ВВР УРСР. — 1969. — № 26. — Ст. 204.
10. Ромовська, З. В. Українське сімейне право [Текст] : підручн. / З. В. Ромовська. — К. : Правова єдність, 2009. — 500 с.
11. Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів Української РСР з питань, що стосуються жінок, сім'ї та дитинства : Указ Президії Верховної Ради УРСР від 28.01.1991 р. № 660–XII [Текст] // ВВР УРСР. — 1991. — № 9. — Ст. 89.

Рекомендовано до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 2 від 15 жовтня 2013 року)

Надійшла до редакції 31.10.2013

Сердечная И. Л. Становление института личных неимущественных прав членов семьи и родственников на украинских землях

Исследуются особенности становления и развития личных неимущественных прав членов семьи и родственников на территории украинских земель. Автор указывает на то, что субъектами этих правоотношений выступают дед, бабушка и внуки, прадед, прабабушка и правнуки, братья и сестры, мачеха, отчим и падчерица, пасынок, фактический воспитатель и воспитанник. Определено, что личные неимущественные правоотношения между членами семьи и родственниками, прежде чем сформироваться в целостную систему на уровне современного законодательства Украины, прошли тысячелетнюю историю развития и совершенствования. Их введение в правовых актах на территории украинских земель происходило от установления запрета заключать брак между родственниками и свойственниками к определению на уровне правовых актов сначала имущественных, а впоследствии и личных неимущественных правоотношений, возникающих между членами семьи и родственниками.

Ключевые слова: личные неимущественные права, члены семьи, родственники, воспитание.

Serdechna, I. L. Formation and Development of the Moral Rights of Family Members and Relatives on the Territory of Ukraine

The author has researched peculiarities of formation and development of the moral rights of family members and relatives on the Ukrainian territory. The author indicates that the subjects of these relations are the grandparents and grandchildren, great-grandfather, great-grandmother and great-grandchildren, brothers and sisters, stepmother, stepfather and stepdaughter, stepson, educator and foster child. It has been defined that non-peculiar legal relationships between family members and relatives before having been formed in an integrated system at the current legislation of Ukraine, these relationships have passed the thousand-year history of development and improvement. Their introduction in the legal acts in the Ukrainian territory took place from prohibition to marry among relatives and close people, to determine on the level of property relations and then on the non-peculiar legal relations that occur between family members and relatives.

Keywords: moral rights, family members, relatives, education.

